

Игор Перишић¹
Институт за књижевност и уметност, Београд

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ КАО
ЛИБЕРАЛНО-КОНЗЕРВАТИВНИ КРИТИЧАР ТОТАЛИТАРНИХ
ИДЕОЛОГИЈА И ПРАКСИ

Сажетак: На основу анализе огледа о Макијавелију (1907) и Едмунду Берку (1935), текста „Хитлеризам у државном праву“ (1934), а понајвише зрелог списа *О шoшaлишaризму* (1952), у раду ће се расправљати о односу идеологије либерализма и конзервативизма у делу Слободана Јовановића. При томе, нарочита пажња биће посвећена његовој концентрисаној интерпретацији како одређене идеологије дају резултате у историјској пракси, што је истраживачко поље у које је Јовановић могао да укључи своје дугогодишње полихисторско искуство из области правних наука, теорије политичких идеја, историографије и књижевне интерпретације.

Кључне речи: либерализам, конзервативизам, тоталитаризам, Слободан Јовановић

Да би се дао начелан осврт на однос либералних и конзервативних идеја у делу Слободана Јовановића, или, прецизније, на њихов списатељски делатан и теоријски продуктиван спој, послужиће разматрање како се наш велики мислилац са либерално-конзервативних позиција односио према тоталитарним идеологијама уопште, и њиховим практичним изведбама које су учиниле двадесети век огледним периодом за некрополитике различитих провенијенција. Пажња ће у претежном делу бити усмерена на његово зрело дело *О шoшaлишaризму* (1952), а пре тога укратко и на огледе о Макијавелију (1907) и Едмунду Берку (1935), као и на текст „Хитлеризам у државном праву“ (1934), где је изложио ставове које ће у овом потоњем спису дубље разрадити.

Пре Другог светског рата Слободан Јовановић био је неспорна интелектуална фигура српске културе, њен најистакнутији полихистор, који се подједнако успешно огледао у књижевној критици, правној науци, историографији и политичкој теорији. После комунистичке револуције па све до поткрај осамдесетих година 20. века осећала се прилична nelaгодa и потреба за ванконтекстуалним оградама код ретких проучавалаца који су тумачили његово дело. Подразумева се да је, нарочито код мислилаца либералне традиције, научна критика већ уписана као нужан додатак ауторског писма у виду позива на непрестана преиспитивања. Међутим, у случају када је аутор од стране револуционарног режима био, у одсуству, осуђен на дводеценијску

1 perisigor@gmail.com

казну затвора, жиг репресивног апарата додаје институционалну снагу сваком тумачењу и критици, те аутора може да прати и после судске рехабилитације, пројектујући пожељне дискурзивне осуде дугог дејства. Све до данашњих дана неки аутори, највише због Јовановићеве подршке вођи некомунистичког покрета отпора у Југославији, генералу Драгољубу Михаиловићу, пишући о његовом научном делу и даље суде његовом политичком ставу и „исклизнућу“ са левичарски схваћеног исправног историјског пута. При томе се често занемарује Јовановићева изнијасираност у ставовима, све зарад уклапања у унапред задату матрицу, или у идеологију која му је априорно додељена.

Истини за вољу, као скрупулозног мислиоца са слухом за унутрашње противречности и дијалектичке нијансе у текстуалним слојевима, без интегралистичког напора ка продору у његов либерално-критички дух, Слободана Јовановића је тешко ухватити у јасном изношењу ставова, нарочито у раној и средњој фази његове плодне полихисторске каријере.² Тако професор права Милијан Поповић сматра да је у огледу *О шовалистичаризму* Слободан Јовановић први у српској науци покушао – по њему унеколико неуспешно³ – да фашизам, нацизам и болшевизам подведе под појам тоталитаризам, и да им пронађе заједничке карактеристике. И не само то: по аутору ове анализе, наш историчар је био међу првима и на глобалној научној сцени после Другог светског рата који је приступио „обradi и критици тоталитаризма с неолибералних позиција“ (Поповић 1998: 696).⁴

Историчар Милан Ст. Протић, у сталној контроверзи да ли је Јовановић био више либерал или конзервативац, опредељује се за ову другу страну, тј. тврди да је већим делом живота српски мислилац био наклоњен конзервативнијим идејама.⁵ Иако му је породично наслеђе било либерално, Јовановић је, сматра Протић, по политичком уверењу, можда и услед благог бунта против личне традиције, био конзервативац.⁶ Дуго је задржао сумњу да се „једном неразвијеном земљом може владати ис-

2 Како примећује Живорад Стојковић, Јовановић обично пише „из заседе“, тј. „стално избегава да се изјасни и ако до краја изнесе сваку од оних двеју страна на које обично своди проблем“ (Стојковић 1963: 10). И Миодраг Јовичић помиње готово пословичну одмереност, у складу са Јовановићевом „уздржљивошћу у научном раду уопште, која се огледа у томе што не заузима тврде ставове у спорним питањима“ (Јовичић 2011: 103).

3 Иако сматра да је делимична неуспешност списа последица психолошког фактора, јер је аутор дозволио уплив личних чинилаца због судске пресуде комунистичког режима Јосипа Броза, Поповић му одаје признање на стилском нивоу: „Када је писао расправу *О шовалистичаризму*, Јовановић је већ имао осамдесет и три године. И поред тога, сачувао је лепоту језика и стила. Расправа је писана чак полетно и са тог становишта можда спада у његове најуспешније текстове те врсте“ (Поповић 1998: 698).

4 Треба нагласити да у овом случају „неолиберално“ значи пре свега обнову класичне либералне традиције, док би „неолиберализам“ у савременом смислу, из левичарске оптике сагледавано, означавао отклон од хуманијег, социјалног либерализма који је резултовао државама благостања, на пример у скандинавским земљама или на Новом Зеланду. Неолиберализам у том смислу био би знак поновног померања ка тврдом, економском либерализму, у којем се дешава његово делимично преклапање са конзервативизмом (нпр. политике Роналда Регана и Маргарет Тачер).

5 Живорад Стојковић сматра да је Јовановићев конзервативизам био посебне врсте, јер у њему није било одсуства радозналости, нити присуства „зазданости“, „слепог држања старог“ и „немоћи да се крене даље у знањима“ (Стојковић 1963: 15).

6 „Иако задојен истим духом“ либерализма оца Владимира Јовановића – прожетог и духом

кључиво вољом недовољно еманципованог, већином сељачког народа“. Због тога је мислио да се парламентаризам мора „ублажити одређеним установама које ће побољшати степен образованости међу носиоцима власти“ (Протић 1998: 664), а то би се учинило увођењем горњег дома у парламенту (који не би био биран непосредно, по демократским начелима) и потцртавањем активне улоге монарха као другог (трећег) уставног чиниоца. Ипак, када у свом тексту закључује разматрање, Протић говори да је Јовановић задуго чувао свој конзервативни опрез према идеји модерне демократије, због околности у којима је живео, да би, ипак, после Другог светског рата постао прави демократ пре свега због тога што је „комунистичка сила збрисала све тековине демократске цивилизације у његовој земљи и читавој источној Европи, озбиљно претећи да покори читав свет“ (Протић 1998: 671).

Енглески политички мислилац ирског порекла Едмунд Берк за Јовановића је посебно занимљив зато што је међу првима, већ као њен савременик, изнео убојиту критику Француске револуције. Уз то, британски филозоф са конзервативних позиција критикује демократију и рационалистичку филозофију. У подводном току огледа о овом мислиоцу може се пратити имплицитно, а понекад и експлицитно изношење оног конзервативног дела Јовановићевог погледа на свет. Берк је био један од духовних вођа виговаца (тадашњих либерала, из којих су проистекли данашњи енглески лабуристи), борио се против апсолутистичког монархистичког режима у домовини, заступао је америчке колоније у борби против централне власти и заузимао се за индијско становиште. Ипак, као прек и непредвидљив карактер, што је било од немалог значаја у његовој политичкој одлуци, с обзиром на живописну представу о његовој личности какву добијамо у Јовановићевом огледу, године 1790. године одваја се од матичне идеологије и пише *Размишљања о француској револуцији*.⁷

У оштрој критици Француске револуције Берк најпре разматра безгранично поверење у разум – као тоталитарну идеју. На рационалним основама, вође Француске револуције били су формирали читаву једну метафизику полазећи од претпоставке да је наш ум у стању „изнаћи једно савршено друштвено уређење с којим би одмах настало опште благодостање“ (Јовановић 1990: 196). Они су неговали заблуду да је политика искључиво ствар разума и да се друштвене установе „могу правити из главе, према напред утврђеној замисли, као алати и машине“ (Јовановић 1990: 197). Тиме се открива и основа разних тоталитаризама: вера у моћ разума да спозна сврховитост историје и да дође до општеважеће истине. Мноштеност живота сабија се у теоријске апстракције, у фило-

парламентаризма и демократског национализма – Слободан Јовановић никада није исказивао нарочите симпатије за саму Либералну странку (Јовичић 2011: 61).

7 У муњевитом продору у Берков карактер види се и књижевна вештина Слободана Јовановића као једног од најбољих српских *писаца* портрета: „[...] њему је недостајало познавање људи; он се сигурније кретао међу идејама него међу људима. Он није владао над самим собом; раздражљив, напрасит, нетрпљив, задрт, он је некипут са својом памећу и речитошћу изгледао, по речима једног савременика, учен и духовит лудак. Његова раздражљивост, која је имала дубљег узрока у његовој ирској природи и његовој преосетљивости умног радника – та раздражљивост појачана је приватним бригама и страначким борбама, а доцнијих година и употребом алкохола“ (Јовановић 1990: 153).

зофски идеализам, који онда долази у сукоб са стварношћу. Све препреке које се појављују при реализацији теоријског програма заточници ове идеје најчешће покушавају да реше насиљем. При спровођењу револуционарног програма (треба поновити да Берк овај оглед пише 1790. године, док револуционарни терор још није узео маха), вође Француске револуције показују, дакле, јасне прозелитистичке тежње, проистекле из њихове мисаоне базе. Јовановић тврди да је Берк био у праву што се тиче анализе теоријске подлоге револуције, чиме се, за њега некарактеристично (барем у периоду пре Другог светског рата), сврстава на једну страну, и веома јасно износи сопствено мишљење:

Берк није мислио да у установама не треба никада ништа мењати, и да их треба непрекидно чувати такве какве су од предака остале. Он није одобравао само, да се све мења из корена. Требало је увек задржати нешто од старог: само онда када се ново дометне на старо, добија се нешто чврсто и трајно (Јовановић 1990: 199).

Овај одломак одлично одражава Јовановићева умерено конзервативна или конзервативно-либерална политичка гледишта. Он, попут Берка, осуђује револуционарне методе, али не сматра да се по сваку цену треба држати старог: треба ићи путем еволуције, а не револуције.⁸ Промена у функционисању установа, чак и у њиховим фундаментима, не захтева потпуни раскид са позитивним правним начелима. Када се, међутим, жеља за неопходном друштвеном променом удружи са револуционарним налогом за мењањем друштва из корена, онда добијамо једну опасну ствар – револуционарни фанатизам. Људи тада изгледају као да су „добили другу памет“ (Јовановић 1990: 206), на основу које радикално мењају и сопствена морална начела. У једном (антологијском) одломку Јовановић кристално јасно уопштава анализу револуционарног процеса:

Револуција се прави у име једног идеала. Тражи се праведније и рационалније друштвено уређење. Ти захтеви не јављају се од беса, него по стварној потреби, – зато што је дотадашње стање дотрајало и почело да се квари. Али, кад једном револуција избије, њен правац више одређују необуздане и немогуће жеље, него стварне потребе. Само су те жеље у стању распалити оно одушевљење које се тражи у револуционарним борбама. Унутрашњи рат као ни спољашњи не води се без зрна лудила, без терања са својим захтевима до и преко крајње тачке. Што револуција дуже траје, и што јој веће препоне стоје на путу, то су јој све потребнији овакви надражаји маште. Револуционарни идеализам претвара се у револуционарни фанатизам, који не зна за тешкоће и опасности, и чија је снага баш у томе што је престао осећати стварност. Револуција је сада једна потреба срца, једна унутрашња заповест с којом се не резонује, ради које је слатко страдати и умрети. Револуција против старог стања почела је из потребе и жеље за бољим друштвеним приликама; у току револуционарне борбе и захуктавања људи пристају да живе и под горим приликама; успех револуционарне идеје довољна им је награда за све муке и патње. Као да би

8 Поводом Јовановићевог огледа о Берку, Радован Самарцић баца понешто другачије осветљење на ауторов однос према револуцији: „Иако сматран за либерала који нагиње конзервативизму, Слободан Јовановић никада револуцију није узимао као побуну маса која нема озбиљне разлоге, која се једино своди на терор и изазива појаву диктатуре, краће или дуже, и која не води промени у слици, саставу и карактеру једног друштва“ (Самарцић 1990: 684–685).

била очишћена свега материалног, револуција се уздиже до духовности једне вере (Јовановић 1990: 207).

Тако још једном потцртава сопствени став, јер је већ објашњено да у случају огледа о Едмунду Берку код Јовановића попушта пословична скрупулозност и опрез у научним елаборацијама. Тиме српска политичка мисао, књижевност и култура добијају најбоље странице написане о фанатизму револуционарног заноса и о револуцији као супституцији религије. Овакви одломци иду раме уз раме с онима које су у истом духу писали Станислав Винавер, Данило Киш или Борислав Пекић.

Још је једно запажање важно у Јовановићевој анатомији револуције. То је његов увид да је нагон за револуцијом дубоко повезан са лично и колективно несвесним поривима. Очигледно је да су следећи редови инспирисани учењима Сигмунда Фројда, чини се нарочито огледом „Нелагодност у култури“:

Друштвена организација, морална дисциплина, виша култура тешко продиру у масу; она је у друштвеном животу отприлике оно што подсвест у животу појединца: једно дно примитивности, коју је културна држава више ућукала и заташкала него укротила и искоренила. То дно примитивности револуција износи на површину: отуда пустошења и крвопролића свих револуција (Јовановић 1990: 208).

Са данашње тачке гледишта овакви ставови могу деловати елитистички, у смислу уверења да постоје јасно одељена поља тзв. ниске и тзв. високе културе, те есенцијална разлика између субјективности које припадају тим културолошким делокрузима. Међутим, овде је пре свега битан парадоксалан увид да се револуционарним егалитарним покушајима ствара само нова неједнакост. На делу је преокретање колективно несвесног за потребе победничке струје или „класе“, што углавном бива остварено уз помоћ терора као наводно рационализоване и праведне силе, при чему је разум заправо первертован до свог супстанцијалног поништења.

Пре него што ће се подробније теоријски позабавити револуционарним, или тоталитарним наративима 20. века, што готово излази на исто у либерално-конзервативној мисли, Јовановић ће у тексту „Хитлеризам у државном праву“, писаном 1934. за *Српски књижевни гласник*, констатовати стање ствари епохалног повлачења либерализма пред нарастајућим тоталитарним пројектима:

Вера у либерализам и демократију гаси се, – и јавља се једна нова вера, која кроз болшевизам, фашизам, национални социјализам крчи себи пут. Либерализам је оснивао државу на слободном појединцу: за тог појединца привредна активност била је главна форма живота – и његова је слобода значила да у ту врсту његове активности држава треба што мање да се меша (Јовановић 1990: 395–396).

Повлачење слободног појединца из центра идеолошких пројеката први је дакле знак да се у првој половини двадесетог века историја највише отворила за тоталитарне, и увек колективистичке концепте,

који универзализују по један нови појам (раса у националсоцијализму, јака држава у фашизму, радничка класа у комунизму), наткриљен традиционалном хуманистичком субјективношћу. Неприкосновеност појединачног људског живота прелази у други план пред налетом схватања човека као објекта историјских нужности, којег је, услед тога, оправдано и жртвовати.

У спису *О тоталитаризму* (1952) Јовановић изричито тврди да се нацисти, фашисти и комунисти разликују по идеологији, али да имају исту праксу и служе се истим, тоталитарним методама. Основна његова теза је да је тоталитаризам двадесетог века ново издање макијавелизма, с тим што је онај стари био намењен уском кругу одабраних политичара, док је овај нови „спуштен“ у широке народне масе и представља својеврсну метастазу давнашњег. Макијавелијев значај је, независно од каснијих импликација његове теорије о владаоцу, на првом месту у томе што је „раскинуо везу између политике и богословије, и начинио политику световном науком“ (Јовановић 1990: 135). Иако сматра да је италијански ренесансни политички мислилац на јединствен и непоновљив начин дестабилизовао и везу између политике и етике, професорка права Гордана Вукадиновић тврди да то не значи да је Макијавели био заступник потпуног аморализма:

Он није противан моралним принципима као таквим, већ им само не признаје већу важност него државним интересима и зато кад они дођу у међусобни сукоб, морал жртвује државним интересима (Вукадиновић 1998: 586–587).

И код Слободана Јовановића свакако има места за оваква суптилна разликовања.

Међутим, упркос минуциозним и, када је потребно, научно неутралним анализама Макијавелијеве мисли, Јовановић никако није пристајао на консеквенције каснијег макијавелизма у смислу да се злочин може на било који начин сматрати саставним делом политичке вештине (Баста 2003: 73). Сурове некрополитичке преобразбе макијавелистичке доктрине код тоталитараца 20. века – што би се могло посматрати по аналогији са релацијом Марксове политичке филозофије и марксизма као званичне државне идеологије – биле су оно што је одбијало нашег мислиоца. Због тога је и читаву расправу *О тоталитаризму*, по мишљењу Данила Басте, написао као оглед о „врлинама и предностима демократије“ (Баста 2003: 90). Нису, дакле, само апстрактне идеологије под светлошћу пажње у овој значајној расправи. Код Јовановића акценат је почесто више пребачен на тоталитарне праксе, којима он корене налази у макијавелизму. У пажљивој анализи списка, сматрајући га врхунском анатомијом тоталитаризма какву је у светским оквирима предузела Хана Арент, Данило Баста упућује и једну критику. Наиме, он сматра да је Јовановић увелико оставио по страни идеолошку димензију тоталитаризма и пропустио да дубље раскринка улогу службене идеологије у диктатурама, јер тоталитарне вође нису били само бескрупулозни макијавелистички властодршци, него у исти мах и „зачетници и заступници јасних идеолошких програма, ма колико наказних и сурових“ (Баста 2003: 90).

Као што је у огледу о Берку говорио о француским револуционарима, тако и у спису *О социјализму* Јовановић тоталитарце двадесетог века посматра у психоаналитичком и ирационалистичком кључу. У њему, савременим тоталитарним праксама пробуђени су животињски нагони и злочиначке страсти, које се „и поред напретка науке и технике, налазе у човеку притајене“ (Јовановић 1991: 147). Тиме се јасно указује да је у тоталитарним порецима, упркос декларативном инсистирању на принципу егалитарности, заправо на делу закон јачег. Најсуровији и најбескрупулознији људи добијају надмоћ, те се тиме цивилизација враћа у примитивније историјске епохе. За разлику од демократије која афирмише нашу свест и критичке способности, тоталитаризам „апелује на много нижа психичка стања, када нисмо потпуно свесни, и када више ни сами не знамо разлога својим поступцима“ (Јовановић 1991: 148). На тај начин долази се до једне парадоксалне развојне парадигме тоталитаризма, у којој се од привидно строго рационално засноване диктатуре изабраног вође стиже до ирационалности и лудила:

То важи не само за фашисте и за нацисте, него и за комунисте. Испрва, саобразно Марксовом учењу, они су предсказивали постепено укидање државне власти, али у току времена, они су то гледиште све више напуштали, тако да данас величају Стаљинову диктатуру исто онако као што су, у своје време, фашисти величали Мусолинијеву, или нацисти Хитлерову диктатуру. Велики је недостатак сваке, па и ове тоталитаристичке диктатуре, што властодршца оставља без икакве контроле, као да би његова генијалност чинила сваку контролу непотребном. У историји, на примеру толиких диктатора, посведочило се да властодржац, кад добије неограничену власт, пре а после, губи способност самокритике и самоконтроле. Његово осећање стварности слаби, његови су планови све величанственији и у исти мах све мање остварљиви, он све више живи у својој машти, и све више верује у своју звезду. На крају крајева, његова „јака влада“ претвара се у владу без компаса. Судбина Хитлера и Мусолинија показује колико је опасно поверити судбину народа једном генијалном вођу, коме се једног дана може десити да пређе ону границу која дели генијалност од лудила (Јовановић 1991: 150–151).

После ове убојите анатомије тоталитарне праксе, спровођене напослетку по принципу произвољне и ирационалне воље диктатора, Јовановић се усредсређује на злоупотребе историје као науке која у том процесу неизбежно страда. За разлику од демократије, која је историју пуштала да тече својим током, верујући у аутоматски напредак у који људски ум не треба да интервенише, тоталитарна држава тежи да „прави историју“. Тоталитарци верују да је могуће „утицати“ на ту нужност, јер се она – у складу са теоријском или секуларно есхатолошком мисијом – креира као увек-већ идеолошка нужност. Пример за овакву интервенцију на нужности историје Јовановић налази код марксиста који су изневеравали изворну Марксову мисао. Маркс је пророковао да ће капитализмом незадовољна пролетерска класа на неки начин проузроковати „природну“ нужност пролетерске револуције. Ову врсту нужности из Марксове мисли, комунисти теоријски напуштају после Руске револуције 1917. године, јер у Русији није постојала критична маса пролетерске класе која би покренула промене „одоздо“, већ је револуција организована „одозго“, дакле у противности са оним како је

код идеолога светске револуције било планирано. У сваком случају, сви тоталитаризми су рачунали на безобзирно прагматизовану хилијастичку потку своје праксе како би се историјској нужности обезбедила метафизичка аура:

Комунисти су обећавали једно бескласно друштво, у коме ће с престанком експлоатације радника настати рај на земљи. Нацисти су обећавали хиљадугодишње Немачко Царство. Фашисти су обећавали обнову „римског мира“, што је у најмању руку значило господарство савремене Италије над свим оним земљама које су улазиле у састав старе Римске Царевине (Јовановић 1991: 155).

Када Јовановић пише овај спис, националсоцијализам и фашизам су поражени, али остаје комунизам, те он мора да се при крају запита откуд потреба за тоталитаризмом опстојава, и које људске нагоне он задовољава. Као што је много пута речено, одговор је да тоталитаризам, у кризи епохалних великих нарација и поверења у религиозне системе, препокрива моралне тежње које су структурално исте са потребама једне вере. Иако нас поједини интелектуалци уверавају да се у „безверју скептичке филозофије најпре постиже душевно спокојство“ (Јовановић 1991: 159), „обични“ људи траже било какву веру и сигурност коначних истина. У снажној синтези ове антрополошке тенденције, Јовановић посебно истиче комунизам:

Од свих облика тоталитаризама комунизам је највише тежио да се начини новом вером. Фашизам и нацизам служио је успеху само једног одређеног народа; комунизам је имао да буде спас целог човечанства. Што је важно, он је имао да буде општа вера, али основана на науци. Обично се узима, да је вера један идеал који се не да доказати, који се може само осетити, па и то тек онда, ако одговара најприснијим потребама наше душе. Комунисти, међутим, сматрају да је Маркс нашао једну веру која се да доказати, али што ову њихову тврдњу доводи у сумњу, то је факт да они својим присталицама забрањују да тачност марксизма проверавају. У науци, сви се резултати непрестано подвргавају новим проверавањима; ако се с марксизмом то не сме чинити, он није више научна теорија. Вером може остати и даље, бар за оне чијим душевним потребама одговара, али у том случају марксизам није ништа више научно доказан него која било друга вера. Узет чисто као вера, марксизам је имао да буде једна општа вера која ће све људе збратимити у једну моралну заједницу. У пракси, комунисти почињу ово братимљење тиме што истребљују или, како они кажу, ликвидирају све оне који нису с њима. Диктатура пролетаријата нема другог циља, него да тај процес пречишћавања убрза. Први хришћани сањали су о једној свечовечанској заједници, омогућеној узајамном љубављу. Комунисти уместо узајамне љубави проповедају борбу класа. Та борба не може произвести праву заједницу, него само ону једнообразност коју победилац намеће побеђеноме (Јовановић 1991: 160–161).

Но, иако се у издвојеном одломку посебно обрушио на комунистичко перформирање секуларне религиозности,⁹ на крају списка Јовано-

⁹ Занимљив је податак да је Јовановић – осим што је изузетно скрупулозно писао о Марксовој политичкој и економској филозофији, сматрајући да његове студије о капитализму „поред све натегнуте систематичности, обилују оштрим опажањима и процидљивим анализама“ (Јовановић 1991: 169) – у међуратном периоду бранио комунисте од прогона. Како наводи Наталија Лудошки,

вић ће се сталожено и помало меланхолично вратити на констатацију да су сви тоталитарци сматрали да од њих почиње одлучујући преокрет у историјском току, те да у тим процесима не може бити говора о постојаним моралним начелима. На основу ове тврдње добија прилику да изнесе конзервативну поенту, која своју основу и даље ослања на либералну мисао и анализу застрајења тоталитарних друштвених уверења, констатујући да је крајње време да „обратимо пажњу на оно што у свету има сталнога и складнога“ (Јовановић 1991: 166).

Слободан Јовановић у позном периоду нема више никаквих илузија у погледу идеолошких метанарација. Тоталитарна држава представља антипод правној држави и демократској култури. Међутим, и у демократском друштву принцип личне слободе није дакако апсолутан:

Демократија тежи компромису између личне слободе и државног регулисања привредног живота, тоталитаризам одбацује компромисе (Вукадиновић 1998: 593).

Политиколог Војислав Становчић објашњава да су у време Слободана Јовановића на „идеолошком менију“ била друга питања, исказивана и другачијим терминолошким регистром, те да демократија није узимана као „синоним за добро, лепо и истинито, или за релативно најбољи облик владе, као у наше време“ (Становчић 1998: 636). За Јовановића, политички идеал била би *уставна влада*, а у младости је критиковао демократију са конзервативних, па и либералних позиција, сматрајући да „тиранија већине“ може бити опасност за интелектуалне слободе појединца (Становчић 1998: 639).

Политички мислилац Вучина Васовић сматра да је Слободан Јовановић имао страх за либерализам на сасвим личној основи, и у складу с тим психолошки формулише о чему се ту радило:

Више реалист, донекле скептик [...] он је увек сумњао у мотиве алтруизма и симпатије па, према томе, и у поделе на добре и зле, на алтруисте и посесивисте, поштене и непоштене (Васовић 1998: 654).

О питању односа Јовановића према демократији, односно демократском политичком начелу, Васовић веома прецизно говори да је српски историчар био присталица „либерално-елитистичке, представничке монархијске мајоритарне демократије“ (Васовић 1998: 656), додајући: иако Јовановић заступа „редуцирану улогу државе и широко поље слободе грађанина“, он ипак либералном начелу не даје увек прилат – држава генерално није ограничена само на своју правну основу.

Јовановић је критиковао Закон о заштити државе који је донет 1921. и који је био усмерен против комуниста, сматрајући да закон може да прогања свако мишљење само ако се прогласи комунистичким (Лудошки 2008: 14). Дакле, не можемо без велике резерве узимати опште мњење које је владало у социјалистичкој историографији да је српски мислилац имао идиосинкразију према левичарским идејама као таквим. Тако, рецимо, Миодраг Јовичић сматра да се Јовановић у свом приступу Марксу и марксизму „руководио искључиво жељом да Марксову, често мутну, мисао која је полазила од погрешних премиса и водила погрешним закључцима, објасни и учини приступачном читаоцу“, додајући да су управо наши предратни комунисти о марксизму више научили читајући текстове Слободана Јовановића него Марксов *Капитал* (Јовичић 2011: 85).

Држава има и културну мисију, у изградњи путева, болница и школа, и у том случају она постаје инстанца теоријски равноправна оној заснованој на индивидуалистичкој политичкој парадигми. Држава постоји независно од појединаца, она има „колективну егзистенцију“ са исто онолико права колико и појединац има на своју личну егзистенцију (Васовић 1998: 656–657).

Нијансе у схватању либерализма најјасније ће разлучити Александар Павковић, савремени проучавалац дела Слободана Јовановића, позивајући се на модерну, (пост)либералну политичку теорију Џона Греја. Британски филозоф наике сматра да постоје два основна либерална политичка приступа. Први је фундаменталистички, где се као полазиште узима тврдња о егзистенцији универзалних моралних или политичких начела на основу којих се може доказати супремација либерализма. Друга струја, плуралистичка или агонска, као што јој и име каже, увелико је толерантнија спрам другачијих мишљења. Насупрот фундаменталистичком либерализму:

[...] агонски приступ либерализму, како то старогрчка реч „агон“ сугерира, либерализам сматра само као једно од могућих политичких учења која се „такмиче“ и која су тако у сукобу с другим политичким учењима. Не постоји неко независно или спољашње мерило на основу којег можемо утврдити да су вредности либерализма супериорне над неким другим вредностима на којима се заснива неко друго политичко учење. Либерализам несумњиво има низ предности над другим политичким учењима; то су, међутим, предности само са становишта одређених политичких и моралних вредности (Павковић 1998: 673).

На основу ове дистинкције Павковић закључује да је Јовановићев модел либерализма ближи овом другом, плуралистичком, који дозвољава слободну утакмицу различитих политичких начела, па и оних нелибералних (Павковић 1998: 674). У складу с тим, плуралистички либерализам (или постлиберализам) отворен је и за сопствену хибридизацију са другим идеологијама, подразумева се и оним конзервативним – које су само на први поглед веома удаљене на идеолошком спектру.

На основу посматрања идеолошких уверења, али и личних особина, Миодраг Јовичић, најпосвећенији биограф Слободана Јовановића, донеће – напослетку – уверљив опис синтезе његових либералних и конзервативних начела. Наике, та два опредељења не морају се посматрати у супротности, као што ни у овом раду није чињено, и као што показује савремена (пост)либерална теорија. Био је С. Јовановић присталица западне либералне демократије, наклоњен тржишној привреди, и противник сваке непотребне интервенције државе у слободу грађанина. С друге стране, иако није био конзервативац у политичкој теорији, Јовановић је у схватањима основних друштвених вредности био конзервативан. Ценио је дубоко укорењене институције и обичаје, несклон било каквом радикализму био је „против недомишљених иновација и непромишљених скокова у непознато“ (Јовичић 2011: 110).

Имајући на уму општи, помало цинички дух Јовановићевог рада на књижевној критици, могло би се додати да је у његову идеолошку оп-

тику, у стилу који говори о мишљењу, уткан и традиционални либерални антрополошки песимизам са конзервативним примесима.¹⁰ У њему опстојава племенита скепса, дух финесе, опрез у „разрезивању“ става. Има ли боље бране од наивне вере да се може створити бољи или другачији човек у разним тоталитарним пројектима 20. века? Традиционални либерални хуманизам, а с њим и Слободан Јовановић, гајио је поверење само у реалног човека, али и то са великом сумњом. Уз конзервативно упозорење о потреби промена дугог трајања, њега је обележавало ставено уверење да хуманитет, упркос свему, ипак опстаје. Историја иде својим током, при чему у Јовановићевој мисли све време титра и лако „есхатолошко“ или либерално-демократско уверење да је напредак инхерентан историји, само га не треба насилно наметати – јер га људски ум не може до краја спознати.

ЛИТЕРАТУРА

- Баста 2003: Д. Н. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Београд: Службени лист СЦГ.
- Бешлин 2005: Б. Бешлин, *Евројски ушлицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Васовић 1998: В. Васовић, „Јовановићево поимање демократије“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 653–662.
- Вукадиновић 1998: Г. Вукадиновић, „Слободан Јовановић као историчар политичких теорија“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 583–594.
- Јовановић 1990: Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина: Платон, Макијавели, Берк, Маркс*, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга.
- Јовановић 1991: С. Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга.
- Јовичић 2011: М. Јовичић, *Слободан Јовановић: илустрирана монографија*, Београд: Службени гласник – Фонд „Миодраг Јовичић“.
- Лудошки 2008: Н. Лудошки, *Слободан Јовановић као књижевни критичар*, Нови Сад: „Венцловић“.
- Павковић 1998: А. Павковић, „Чему либерализам? Разматрања Слободана Јовановића“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 673–677.
- Поповић 1998: М. Поповић, „Јовановићево гледиште о тоталитаризму“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 679–703.

¹⁰ Како наводи историчар Бранко Бешлин, иако се оптимизам (мелиоризам) сматра битном одликом либерализма, многи либерални мислиоци, попут Алексиса де Токвила или Цона Стјуарта Мила, сматрају да је могућ само материјални прогрес, а да ли ће се он „благотворно одразити и на духовно усавршавање човечанства – у томе су били сумњичави, недоследни или чак забринути за судбину цивилизације“ (Бешлин 2005: 42).

- Протић 1998: М. Ст. Протић, „Слободан Јовановић – конзервативац или демократ“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 663–672.
- Самарцић 1990: Р. Самарцић, „Дело и писац“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 673–718.
- Становчић 1998: В. Становчић, „Апсолутна власт, бирократија, демократија и уставна влада (у делима Слободана Јовановића)“, у: *Слободан Јовановић – личности и дело*, Београд: САНУ, 619–651.
- Стојковић 1963: Ж. Стојковић, „Уместо предговора“, у: Слободан Јовановић, *Портрети из историје и књижевности*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга, 5–18.

Igor Perišić

Slobodan Jovanović as a Liberal-Conservative Critic of Totalitarian Ideologies and Practices

Summary

Based on the analysis of essays on Machiavelli (1907) and Edmund Burke (1935), then the text “Hitlerism in State Law” (1934) and the most mature work *On Totalitarianism* (1952), the paper discusses the relationship between the ideology of liberalism and conservatism in the work of Slobodan Jovanović. At the same time, special attention was paid to his concentrated interpretation of how certain ideologies give results in historical practice. That was a research field in which Jovanović could include his many years of poly historical experience. With knowledge and capital works from legal science, theory of political ideas, historiography and literary interpretation, the Serbian thinker was invited to leave a poly historical testimony and interpretation of totalitarian ideologies of the first half of the 20th century. Based on that, new attempts are made to clarify the nuances in the meanings of the terms “liberalism” and “conservatism” from a modern perspective, but with respect for long tradition in considering this issue in relation to Slobodan Jovanovic’s ideological views.

Key words: liberalism, conservatism, totalitarianism, Slobodan Jovanović